

هو العليم

طهارت ذاتی انسان

آية الله حاج سيد محمد محسن حسيني طهراني

رساله طهارت ذاتی انسان

چکیده:

نجاست در لغت عرب به معنای قذارت و آلودگی و ناپاکی، معنایی بسیار جامع و طاردی است که در تمامی استعمالات و موارد مستعمل در آن همین معنا اشراب شده و ملحوظ می‌باشد. همین معنی در زمان شارع و متشرعه از معنای اصیل و بدوی خود خارج نگشته است تا در لحاظ سایر مصادیق نیازمند قرینه صارفه باشد. گرچه نسبت به آیه شریفه ۲۸ از سوره توبه: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا﴾ اظهارت مختلفی بیان شده است و بسیاری از فقهاء و مفسرین آن را حمل بر نجاست مصطلح به معنای یکی از اعیان نجسه کرده‌اند ولی قرائن و شواهد موجوده دال بر اراده معنای خباثت باطنی و عدم جواز ورود مشرکین در حریم مقدس بیت الله الحرام از این جهت می‌باشد زیرا از جهت عدم جواز ورود نجس فرقی با بقیه مساجد ندارد در حالی که در هنگام نزول آیه، مساجد متعددی در مدینه موجود

بوده است.

مراجعه به تاریخ این موضوع را قطعی می‌نماید که در زمان معصومین علیهم السّلام ورود مشرکین و ملحدین به مسجد الحرام کاملاً آزاد بوده و احتجاجات بعضی از ائمّه علیهم السّلام با ملحدین در خود مسجد الحرام در کتب مذکور است. بنابراین منع مشرکین از مسجد الحرام صرفاً به جهت مسائل سیاسی و اجتماعی صرفاً به جهت تعظیم و تفضیم و احترام آن مکان مقدّس بوده است نه از جهت نجاست ذاتی آنان. در این راستا ادله و روایات دال بر طهارت ذاتی جمیع انسان‌ها و جواز مراوده و معاشرت و زندگی با اهل کتاب و مجوس و مشرکین در حد تواتر و مؤید این معنا در آیه شریفه می‌باشد. همچنین روایات مانع از معاشرت و اختلاط با آنان همگی بر اساس قرائن قطعیه و مسلم ناظر به نجاست عرضی یا اجتناب از تأثیر گذاری آداب کفر در مسلمین می‌باشد کما اینکه در این روایات بدین جهت تصریح نموده و به عبارتی روایات منصوص العله می‌باشند.

کلمات کلیدی: (انسان - کافر - اهل کتاب -
طهارت ذاتی - نجاست عارضی - فقهاء شیعه - فقهاء
اهل سنت - قذارت - آداب کفر - معاشرت با کفار)

یکی از مسائل مورد اختلاف ادیان مسئله طهارت و یا قذارت و نجاست انسان است که علی الخصوص در این ازمنه اخیره مورد دغدغه و کنکاش صاحب نظران واقع شده است مخصوصاً در شریعت مقدس اسلام با توجه به خاتمیت ادیان در آن و نگرش خاص متفکران از سایر مذاهب به احکام و قوانین آن که اهمیت این موضوع را افزون می نماید و چه بسا از این جهت مورد سؤال و نقد و تنقیص قرار گرفته است. و بدین لحاظ پاره‌ای از روشنفکران دینی جهت رفع این شبهه و سؤال درصدد برآمدند که به هر کیفیت و با هر مستمسکی به حلّ این مسئله بپردازد گرچه با مبانی و اصول ضروریه شریعت مابینت داشته باشد چطور که این مطلب را در موارد دیگری از قبیل حقوق زنان و یا مجازات مسائل خلاف، مشاهده می کنیم، و در واقع به این نوع از رفتار و عمل حلّ مشکل نمی توان نامید بلکه تغییر و تبدیل یک قانون و تکلیف به حکم و تکلیف دیگر است که هیچ ارتباطی با رفع شبهه نخواهد داشت و

به طور کلی از موازین علمی به دور و از دایره تحقیق خارج می باشد. و در مآل به یک دین من درآوردی و سلیقه‌ای باز خواهد گشت.

ولی نکته قابل تأمل در این نوشتار آن است که: بدون ملاحظه شک و شبهه و هجوم افکار و سخنان ناروا به ساحت مقدس اسلام و قوانین آن بدون در نظر گرفتن آراء مختلفه در این مسئله به اصل موضوع پرداخته شده است و این حکم را از متن ادله و شواهد فقهی و تاریخی و تفسیری استخراج نموده است. و لذا مناسب است که صاحب نظران و بالخصوص فقهاء بزرگوار تأملی دوباره و تحقیقی مجدد در استنباط این مسئله مهم و حیاتی بنمایند و با دقت و تدبر در این نوشتار بنگرند و از فضای مستمر که متأثر از کیفیت نگرش فقهای گذشته به این مسئله است خارج شوند.

مقدمه

مسأله طهارت و نجاست انسان از دیرباز بین فقهاء عظام شیعه مورد بحث و نقد قرار گرفته است؛ جمعی به نجاست تمام افراد بشر به استثناء مسلمان فتوی داده، و گروهی دیگر اهل کتاب را نیز در این

استثناء وارد نموده‌اند. البتّه معدود افرادی بوده‌اند که نجاست مخالفین را از هر فرقه و گروهی باطنی، نه ظاهری و اصطلاحی شمرده‌اند؛ ولیکن بنظر می‌رسد بحث کافی و تحقیق وافی در حول و حوش این مسأله نشده است.

البتّه باید اذعان نمود که فقه اجتهادی شیعه همواره این اجازه را به پویندگان مکتب امامت و ولایت عنایت کرده است تا آزادانه و به دور از هر جنجال و غوغائی بتوانند از متن ادلّه و حجج مدوّنه شرع به حاقّ واقع و حقیقت احکام در حدّ طاقت و توان بشری دست یابند. و ما باید خدای متعال را شاکر باشیم و منت هدایت او را با جان و سرّ و سویدای وجود خود پذیرا باشیم که ما را به مکتبی هدایت فرمود، و در راه مستقیم و صراط مستوی اولیائی قرار داد که سرلوحه فرامین و دستورات خود را به شیعیان اتّباع حقّ و متابعت از واقع در هر زمینه و ظرفی و در هر رتبه و مجالی و بالأخره در جمیع حالات و اطوار مختلف حیات قرار داده‌اند، و این نکته رمز موفقیت و پویائی دائمی فقه تشیع و برتری

آن بر سایر مکاتب و ادیان می‌باشد.

بدیهی است که این نوشتار هیچگاه در صدد ردع و یا تنقیص کلمات و فتاوی فقهاء بزرگوار و زحمات و کوشش‌های ارجمند آنان نمی‌باشد، زیرا همه در راستای وصول و بلوغ به احکام الهی مأجور و محمودند.

فصل اوّل: حقیقت نجاست و اقسام آن

معانی لغوی لفظ «نجس»

با قدری تامل در اقوال لغویین روشن می شود که نجاست و مشتقات آن مرادف قذارت بوده و دلالت بر صرف پلیدی و ناپاکی می کند.^۱ قذارت و امری است که موجب تنفّر طبع و انزعاج طبیعت اشخاص می باشد.

و از این جهت ابوالهیثم، آیه ﴿إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ

نَجَسٌ﴾ را به پلیدی و ناپاکی تعبیر می آورد. حسن

بصری پلیدی زنا را نجاست می خواند و عرب حرز

را به جهت اخراج انسان از پلیدی و ناپاکی مُنَجَّس

می نامند.^۲

---

^۱ لسان العرب: النَّجْسُ وَ النَّجَسُ وَ النَّجَسُ، الْقَذِرُ مِنَ النَّاسِ وَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ قَذِرْتَهُ: «نجس عبارت از مردم ناپاک و پلید و هر چیزی است که تو آن را ناپاک گردانیدی.»

وَ نَجَسَ الشَّيْءُ، بِالْكَسْرِ، يَنْجَسُ نَجَسًا، فَهُوَ نَجِسٌ وَ نَجَسٌ وَ رَجُلٌ نَجِسٌ وَ نَجَسٌ.

و در ماده قذِرَ گوید: الْقَذْرُ ضِدُّ النَّظَافَةِ وَ شَيْءٌ قَذِرٌ بَيْنَ الْقَذَارَةِ: «قذِر مخالف پاکی و پاکیزگی است. چیز قذِر یعنی شیء ناپاک و آلوده.»

^۲ وَ فِي الْحَدِيثِ: اتَّقُوا هَذِهِ الْقَاذُورَةَ الَّتِي نَهَى اللَّهُ عَنْهَا. قَالَ خَالِدُ بْنُ جَنْبَةَ: الْقَاذُورَةُ الَّتِي نَهَى اللَّهُ عَنْهَا، الْفِعْلُ الْقَبِيحُ وَ اللَّفْظُ السَّيِّئُ وَ رَجُلٌ مَقْدَرٌ: تَجْتَنِبُهُ النَّاسُ: «یعنی مردی که مردمان از او دوری می جویند.»

يُقَالُ: قَذِرْتُ الشَّيْءَ أَقْدَرُهُ، إِذَا كَرِهْتَهُ وَ اجْتَنَبْتَهُ.

وَ فِي حَدِيثِ أَبِي مُوسَى فِي الدَّجَاجِ: رَأَيْتُهُ يَأْكُلُ شَيْئًا فَقَذِرْتُهُ أَيَّ كَرِهْتُ أَكَلَهُ

در روایت بر کلام ناروا و کار زشت قاذوره اطلاق شده؛ همچنین گفته می‌شود: أَقْدَرَتْنَا یعنی موجب ناراحتی و به هم ریختگی ما شدی.

همچنین به مردمان زشت کردار و بد اخلاق قاذوره گفته می‌شود؛ و به کسی که باکی از گفتار و کردارش ندارد نیز قاذوره اطلاق می‌شود و رسول خدا صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ در سنگسار ماعز بن مالک فرمود: « ای مردم از این قاذوره اجتناب کنید؛ یعنی زنا.»^۱

با توجه به معانی مختلف و مصادیق متفاوتی که برای لفظ نجس و قَدِر ذکر شده است، به دست می‌آید که لفظ نجس دارای مصادیق و معانی مختلفی بوده است.

از طرفی ممکن است مقصود از نجس همان معنای اصطلاحی - یعنی قذارت خبثیه - در بعضی از مصادیق مذکوره باشد. و از طرفی ممکن است منظور کدورت نفسانی و ناپاکی سریره در بعضی از

كَأَنَّهُ رَأَاهُ يَأْكُلُ الْقَدْرَ.

^۱ وَ لَمَّا رَجَمَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ (وَآلِهِ) وَ سَلَّمَ مَاعِزَ بْنَ مَالِكٍ قَالَ: اجْتَنِبُوا هَذِهِ الْقَاذُورَةَ يَعْنِي الزَّانَا.

موارد باشد، چنانکه از حدیث حسن بصری این معنی مستفاد می‌شود؛ چه اینکه قطعاً مقصود از نجاست زنا نمی‌تواند قذارت خُبثیه باشد، زیرا در این صورت فرقی بین زنا و نکاح شرعی وجود نخواهد داشت. و از طرفی لفظ نجس در مورد بیماری و مرض صعب العلاج و یا مستحیل العلاج نیز اطلاق می‌شود؛ داءٌ نَجِسٌ و عَقَامٌ. و از طرفی در مورد حرز و عوذۀ نیز مورد استفاده و استعمال قرار می‌گیرد.

تمامی مصادیق لفظ «نجس» به تنفّر و انزجار

برمی‌گردد

گرچه موارد استعمال نجس کاملاً با یکدیگر متفاوت است، زیرا مصداق نجاست خُبثیه هیچ تلائمی با نجاست باطنیه و خبث سریره ندارد، چنانچه در مورد حدیث زنا ذکر گردید، و یا بیماری غیر قابل علاج با حرز و عوذۀ مناسبتی ندارد؛ ولی اگر چنانچه دقت شود روشن خواهد شد که تمامی مصادیق لفظ نجس و مشتقات آن به یک معنی ارجاع می‌گردد و آن مقوله تنفّر و انزجار است. یعنی معنی و مفاد «ما يَتَنَفَّرُ عَنْهُ الطَّبَعُ و يَطْرُدُهُ» در جمیع

مصادیق نجس اخذ شده است، و مآل جمیع مفاهیم
متّخذ از لفظ نجس به این حقیقت باز می‌گردد.

فصل دوّم: استعمال لفظ نجس در عرف

مشرّعه

حال این سؤال مطرح است که: آیا در زمان شارع
و یا متشرّعه از معنای اصیل و وضع بدوی به معنای
مصطلح فعلی که همان نجاست و ناپاکی خُبثیه است
متحوّل گشته است، به نحوی که اراده سایر مصادیق
قذارت از لفظ نجس محتاج به عنایت و قرینه صارفه
است؟ و یا اینکه در زمان حَمَله وحی و تشریح
تصرّفی در آن به وجود نیامده است؟

شکّی وجود ندارد که لفظ نجس در استعمال
شرعی، خروج از معنای لغوی و موارد استعمال آن
در عرف نمی‌باشد، زیرا همانطور که بیان شد در
عرف بمعنای قذارت و امرِ منفور چه معنوی و چه
ظاهری است. و اینکه بعضی استعمال در قذارت
خُبثیه را منافی با قذارت باطنی و از باب اشتراک
لفظی دانسته‌اند موجه نمی‌باشد، بلکه از باب
اختلاف مصادیق با حفظ حیثیت طبیعت نوعیه
است.

روایاتی از شیعه که نجاست در آن به معنای

اصطلاحی و فقهی نیست

همینطور در روایات شیعه نیز دلائلی بر استفاده از لفظ نجس و یا لفظ طاهر در معنای نفسی و باطنی آنها وجود دارد. در این باره به چند گروه روایت اشاره می‌کنیم:

۱. روایات نهی از غسله یهودی، نصرانی، مجوسی، ولد الزنا و ناصبی

روایت ابی‌یعفور از امام صادق علیه السلام که حضرت فرمودند: از آب چاهی که فاضلاب حمام در آن می‌ریزد غسل مکن زیرا اولاد زنا در آن حمام خود را شستشو می‌دهد درحالیکه او تا هفت پشت طاهر نمی‌باشد، و همچنین ناصبی خود را می‌شوید و او از آن دو بدتر است. خدای متعال هیچ مخلوقی را بدتر از سگ نیافرید، اما شخص ناصبی از آن هم پست‌تر و زبون‌تر است.»^۱

در روایت کتاب علل الشرایع غسله یهودی و

---

^۱ مرحوم شیخ حرّ عاملی در جلد اوّل «وسائل» ص ۲۱۹ روایت می‌کند از امام صادق علیه السلام که فرمود: لَا تَغْتَسِلُ مِنَ الْبُئْرِ الَّتِي تَجْتَمِعُ فِيهَا غُسَالَةُ الْحَمَامِ فَإِنَّ فِيهَا غُسَالَةَ وَكَلِدِ الزَّانَا وَهُوَ لَا يَطْهَرُ إِلَى سَبْعَةِ آبَاءَ، وَفِيهَا غُسَالَةُ النَّاصِبِ وَهُوَ شَرُّهُمَا. إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَخْلُقْ خَلْقًا شَرًّا مِنَ الْكَلْبِ وَإِنَّ النَّاصِبَ أَهْوَنُ عَلَى اللَّهِ مِنَ الْكَلْبِ.

نصرانی و مجوسی نیز ذکر شده است.^۱

معنی نجاست و طهارت در این دو روایت

با توجه به این دو روایت و نظائر آنها روشن می‌شود که مقصود از نجاست و یا طهارت معنای اصطلاحی و فقهی آن نیست زیرا:

اولاً: لفظ نجاست در روایت اول در مورد ولد زنا بکار گرفته شده است درحالی‌که به اجماع و ضرورت دین اولاد زنا پاک هستند و نجاست عرضی مترتب بر آنان نیست، بلکه مقصود از این لفظ عبارت از یک نوع کدورت و گرفتگی باطنی و معنوی است که بر توالد و تناسل من غیر طریق شرعی مترتب است و این اشکالی ندارد.

ثانیاً: در این روایت دوم نیز امام علیه السلام راوی را از غسل در آب حمّامی که یهود و نصاری و

---

^۱ امام صادق علیه السلام فرمودند: وَ إِيَّاكَ أَنْ تَعْتَسِلَ مِنْ غُسَالَةِ الْحَمَّامِ، فِيهَا يَجْتَمِعُ غُسَالَةُ الْيَهُودِيِّ وَالنَّصْرَانِيِّ وَالْمَجُوسِيِّ وَالنَّاصِبِ لَنَا أَهْلَ الْبَيْتِ وَهُوَ شَرُّهُمْ. فَإِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَمْ يَخْلُقْ خَلْقًا أَنْجَسَ مِنَ الْكَلْبِ وَإِنَّ النَّاصِبَ لَنَا أَهْلَ الْبَيْتِ أَنْجَسُ مِنْهُ.

«مبادا از آب زائده حمّام جهت غسل استفاده کنی، زیرا در این آب زائده غسل یهود و نصرانی و مجوسی و ناصب ما اهل بیت قرار دارد. و بدان که ناصبی از همه آنان بدتر است. خدای متعال هیچ مخلوقی را نجس‌تر از سگ نیافرید و بدرستیکه شخص ناصبی از سگ هم نجس‌تر است.»

غیره خود را در آن می شویند نهی می کنند، در حالیکه بعداً خواهد آمد که قطعاً این جماعت محکوم به طهارت ذاتی بوده و اگر شکی در مورد بعضی باشد آن در مورد مشرکین است نه در مورد آنها.

ثالثاً: حقیقت نجاست باطنی مقول به تشکیک است نه نجاست ظاهری.

در روایت امام علیه السلام ناصبی را نجس تر از سگ می داند در حالیکه نجاست مقول به تشکیک و قابل شدت و ضعف نیست، و احکام مترتبه بر آن و طرق مختلف ازاله آن به نجاست ماده ارتباطی ندارد بلکه به خصوصیت نفس ماده مربوط می شود. مثلاً در مورد سگ اوّل باید با خاک آنرا پاک نمود سپس با آب تطهیر نمود، یا در مورد بول با آب ازاله می شود، و یا در مورد غائط با خرّقه یا سنگ یا چیز دیگر رفع نجاست می شود.

و اگر قرار باشد که شدّت نجاست ظاهری دخالت در احکام مترتبه داشته باشد باید سؤر ناصبی را بیشتر از سؤر کلب تطهیر نمود، زیرا طبق این روایت ناصبی نجس تر است، و لَمْ يَقُلْ به أحد.

در «کافی» روایت شده از امام صادق علیه السلام از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم روایت می‌کند که حضرت فرمودند: اولادتان را در روز هفتم تطهیر (ختنه) نمائید زیرا این هنگام پاکیزه‌تر و مهیّاتر و ترمیم آن بهتر و زودتر انجام می‌پذیرد؛ و به درستی که زمین تا چهل روز از بول شخص ختنه نشده نجس می‌ماند.^۱

۳. نجاست شیطان در روایات

وسائل الشیعه: رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم هر گاه داخل بیت الخلاء می‌شد می‌فرمود: خدایا به تو پناه می‌برم از آنچه که پلید و نجس و خبیث و ناپاک و خبیث کننده می‌باشد که آن همانا

---

^۱ کافی باب التّطهیر، ص ۳۵: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: طَهَّرُوا أَوْلَادَكُمْ يَوْمَ السَّابِعِ فَإِنَّهُ أَطْيَبُ وَأَطْهَرُ وَأَسْرَعُ لِنَبَاتِ اللَّحْمِ، وَإِنَّ الْأَرْضَ تَنْجَسُ مِنْ بَوْلِ الْأَغْلَفِ أَرْبَعِينَ صَبَاحًا.

این روایت را در «تهذیب» باب الولادۃ و النفاس و العقیقة و در «وسائل الشیعة» باب وجوب ختان الصّبی و جواز ترکہ، همچنین به سند دیگر از ابن طریف از ابن علوان از امام صادق علیه السلام شبیه این روایت در کتاب «قرب الإسناد» روایت شده است. کذلک در کتاب «خصال» نیز روایت به طریق دیگر نقل شده است. پدر شیخ صدوق از علی بن ابراهیم بن هاشم از پدرش از حسین بن یزید نوفلی از اسماعیل بن مسلم السّکونی از امام صادق از پدرانشان روایت می‌کند.

شیطان رانده و طرد شده است.»^۱

خب بسیار روشن و واضح است چه در روایت
أغلف (شخص ختنه نشده) که زمین تا چهل روز به
حالت نجاست می ماند، مقصود نجاست ظاهری
نیست؛ و کذلک اطلاق لفظ نجس بر شیطان به معنای
نجاست اصطلاحی نخواهد بود.

۴. نجاست شرک در بعض روایات

در علل الشرایع از معاذ بن جبل از رسول خدا
صلی الله علیه و آله که حضرت فرمودند: «خدای
متعال قبل از خلقت دنیا به هفت هزار سال من و علی
و فاطمه و حسن و حسین را خلق فرمود.

از آن حضرت پرسیدم: پس شما کجا بودید ای
رسول خدا؟ حضرت پاسخ داد: ما در عرش
پروردگار تسبیح و حمد و تقدیس و تمجید او را

---

^۱ در «وسائل» باب استحباب التسمیة، و در «من لایحضره الفقیه» باب ارتیاد
المکان للحدث وارد است: وَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ إِذَا
أَرَادَ دُخُولَ الْمُتَوَضَّأِ قَالَ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الرَّجْسِ النَّجْسِ الْخَبِيثِ
الْمُخْبَثِ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ...

و شبیه این روایت را در «مستدرک الوسائل» باب استحباب التسمیة و
الاستعاذة از کتاب جعفریات روایت می کند که: أمير المؤمنين عليه السلام
فرمود: رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم به من امر کرد هنگامی که
داخل بیت الخلاء می شوم این دعا را بخوانم.

می نمودیم.

عرض کردم: بر چه مثال و تعینی وجود شما قرار داشت؟ حضرت فرمود: ما اشباح نور بودیم، تا اینکه خدای متعال اراده فرمود خلقت عنصری و مادی ما را پدید آورد، آنگاه ما را همچون عمودی از نور بگردانید و در صلب آدم قرار داد، و همینطور از صلبی به صلب دیگر منتقل شدیم درحالیکه هیچگونه نجاست شرک و پلیدی کفر دامان ما را نیالود...»^۱

این روایت تصریح دارد بر اینکه مقصود از نجاست شرک قذارت باطنی شرک و کدورت معنوی آن است، زیرا وجود خمسه طیبه قطعاً به صورت حقیقت نوریّه نه به صورت ماده و عنصر مادی در اصلاب آباء و امّهات مستقر بوده است، چنانچه در خود روایت به این معنی تصریح شده

---

^۱ و نیز روایتی در «علل الشرایع» با سلسله سند... از معاذ بن جبل از رسول خدا نقل می کند که حضرت فرمودند: إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ خَلَقَنِي وَعَلِيًّا وَفَاطِمَةَ وَالْحَسَنَ وَالْحُسَيْنَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الدُّنْيَا بِسَبْعَةِ آلَافِ عَامٍ. قُلْتُ: فَأَيْنَ كُنْتُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ؟ قَالَ: قُدَّامَ الْعَرْشِ نُسَبِّحُ اللَّهَ تَعَالَى وَنُحَمِّدُهُ وَنُقَدِّسُهُ وَنُمَجِّدُهُ. قُلْتُ: عَلَى أَيِّ مِثَالٍ؟ قَالَ: أَشْبَاحُ نُورٍ، حَتَّى إِذَا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ أَنْ يَخْلُقَ صُورَتَنَا، صَيَّرَنَا عَمُودًا نُورًا ثُمَّ قَذَفَنَا فِي صُلْبِ آدَمَ، ثُمَّ أَخْرَجَنَا إِلَى أَصْلَابِ الْآبَاءِ وَأَرْحَامِ الْأُمَّهَاتِ وَلَا يُصِيبُنَا نَجَسُ الشُّرْكِ وَلَا سِفَاحُ الْكُفْرِ...

است.

و لذا می توان این روایت را به عنوان دلیل محکم و قاطع بر مفاد آیه شریفه: ﴿إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ﴾ قرار داد، و مقصود از نجاست شرک را در آیه بر معنای کدورت و قذارت نفسی و معنوی تفسیر نمود.

اینها برخی از مواردی بود که نگارنده به آن برخورد کرده و به عنوان شاهد و دلیل بر رواج استعمال لفظ نجس در قذارت و کدورت نفسانی می توان استفاده نمود؛ البته موارد دیگری نیز وجود دارد.^۱

تا بدینجا نجاست در روایات بمعنای مصطلح نبود و اما معنای دوّم نجاست، و به عبارت دیگر مصداق دوّم آن عبارت از همین معنی و مصداق متعارف فقهی و فعلی است که برای همه روشن و واضح می باشد.

فصل سوّم: معنای شرک و مفاد آیه کریمه: «

---

^۱ رجوع شود به پاورقی ص ۶۰ و ۶۱ رساله طهارت انسان.

إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ»

از نقطه نظر فقهی تنها دلیلی که ممکن است از آیات قرآن کریم بر نجاست مشرکین دلالت کند آیه شریفه: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا﴾ آیه شریفه ۲۸ از سوره توبه که در مدینه نازل شده است می باشد.

برسی معنا و مفاد شرک و مشرک

در اینجا می بایست ابتداءً به تبیین عنوان شرک و مشرک پرداخته، سپس میزان دلالت آیه را بر مفاد و مقصود مورد ارزیابی قرار دهیم.

شرک در لغت به معنای سهم و نصیب در کنار سایر سهام می باشد. و بنابر آنچه از مفاد و مصادیق شرک در استعمالات مختلف لغت شرک حاصل می شود، شرک به معنای سهم نمودن غیر الله، چه در نفس ذات و حقیقت وجود (همچون قائلین به تعدد آله خیر و شر مانند زرتشتی ها که معتقد به دو اصل و دو اَقنوم که همان یزدان خدای خیرات و برکات، و اهرمن که خدای شرور و ناملایمات اند) و چه در اَسْماء و صفات و اَفْعال ذات که مانند مشرکین

و عابدين أصنام و یا حیوانات و یا کُرات سماوی که آنها را واسطه فیض الهی می دانند و توجّه خود را به سوی این آثار منعطف می نمایند، تمام اینها داخل در مقوله شرک و مصداق آن خواهند بود.

در آیات قرآن کریم به عابدين نجم و قمر و شمس خطاب «مشرک» شده است:

﴿و كَذَلِكَ نُرِي إِبْرَهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ لِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ * فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَأُحِبُّ الْأَفْلِينَ * فَلَمَّا رَأَى الْقَمَرَ بَازِعًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لئن لم يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ * فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَقَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِّمَّا تُشْرِكُونَ * إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَوَاتِ وَ الْأَرْضَ حَنِيفًا وَ مَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ﴾^۱.

همینطور در آیه ۱۰۵ از سوره بقره خدای متعال در عین اینکه بت پرستان را مشرک نامیده است ولیکن اهل کتاب را با عنوان کفر از آنها متمایز و جدا ساخته است:

﴿مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَ لَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِّنْ رَبِّكُمْ وَ اللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ

^۱ سوره انعام (۶) آیات ۷۵ الی ۷۹.

مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ ذُو الْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿۱۰﴾. و کذلک در آیه

اوّل و ششم از سوره بیّنه اهل کتاب را در مقابل مشرکین قرار داده است .

گرچه در بسیاری از آیات با لفظ مضارع و یا ماضی اهل کتاب را مشمول این عنوان نموده است، امّا با لفظ مشرک که اسم فاعل و دالّ بر ثبوت و تحقّق مصدر در نفس فاعل می باشد ذکری به میان نیامده است .

پس با توجّه به این آیات فقط اهل کتاب از دائره لفظ مشرک خارج و بقيّه اصناف از عبده اصنام و أنجم و قمر و شمس و حیوانات را داخل می کند .

البته در آیات قرآن حتّی خطاب به مؤمنین که در اعمال و عبادات خود غیر خدا را شریک قرار می دهند با عنوان فعل نه با عنوان اسم فاعل آنان را از شرک بر حذر می دارد . و یا آنان که در اسناد امور عالم تکوین به خدای متعال شریک و انبازی قرار می دهند هم سهمی از این شرک می برند؛ مانند آیه شریفه :

﴿فَإِذَا رَكَبُوا فِي الْفُلِكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾

فَلَمَّا نَجَاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ ﴿٦٥﴾^١.

و این معنی از آنجا که مقول به تشکیک می باشد در همه افراد کم و بیش وجود دارد چنانچه روایات نیز بر این مسأله دلالت دارند. اما «مشرک» در اصطلاح قرآن که مقتضی احکام خاص به خود می باشد، همان اصنافی هستند که در بالا ذکر شد. بدین لحاظ اهل کتاب قطعاً مشمول آیه شریفه: ﴿إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ﴾ نمی باشند.

چند نکته در دلالت آیه نجاست مشرکان

و اما دلالت آیه شریفه بر اصناف از مشرکین قطعی بوده و جای هیچگونه شکی وجود ندارد؛ عمده مطلب در دلالت آیه بر نجاست آنهاست که باید بررسی شود. در اینجا مطالبی چند به نظر می رسد:

اول اینکه: آیا آیه در مقام اثبات نجاست ذاتی برای مشرکین است، و یا اینکه دلالت بر قذارت ذاتی و باطنی می کند که موجب هتک حرمت مسجد الحرام در صورت رفت و آمد و تردد و خلاصه مأمّن

---

^١ سوره عنکبوت (٢٩) آیه ٦٥.

و مأوای آنها، می شود؟!!

باید توجه کرد که گرچه نسبت به مفاد این آیه شریفه اظهارات مختلفی مطرح شده است و بسیاری از فقهاء و مفسرین آنرا حمل بر نجاست اصطلاحی نموده‌اند، ولی قرائن و شواهد موجوده دالّ بر خبثت باطنی و عدم جواز ورود اینگونه از افراد در این حریم مقدّس است؛ زیرا عدم جواز ورود نجس از نقطه نظر نفس نجاست نه جهت دیگر فرقی با سایر مساجد ندارد در حالی که در هنگام نزول آیه مساجد متعدّدی در مدینه موجود بوده است تأیید بر مطلب آنکه در زمان خود رسول خدا مشرکین در مسجد مدینه می آمدند.

در اینجا باید به این نکته توجه داشت که چنانچه مقصود اثبات نفس نجاست ذاتی بر آنها باشد، چرا آیه این مطلب را به نحو عموم بیان نکرده؟ بدین نحو: **يَأَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا مَسَاجِدَكُمْ.**

ممکن است اعتراض شود که: آیه مفهوم ندارد و به عبارت دیگر نفی حکم از سایر مساجد نمی شود؛ چه اینکه آیه در مقام بیان نفس حکم است و ذکر

مسجد الحرام صرفاً بجهت بیان مصداقی از مصادیق
از لحاظ عظمت شأن و خصوصیت مورد است، و الا
اطلاق آیه شامل همه مساجد می شود.

این اشکال منافع است به اینکه: گرچه به
مقتضای اصول موضوعه و از جهت فنی ابتداءً
متبادر به ذهن همین جهت می باشد، ولی با توجه به
اینکه در زمان نزول آیه و پس از آن مدینه بعنوان
مرکز حکومت اسلام و موطن رسول خدا صلی الله
علیه و آله و سلم و مقرّ خلفای پس از آنحضرت بود،
مسجد مدینه به عنوان دومین مسجد و مهمترین
مرکز رفت و آمد و تردد کفار و مشرکین محسوب
می شد؛ و قطعاً اگر نگوئیم از جهت اهمیّت و توجه
انظار از مسجد الحرام مهم تر و بالاتر بوده، باید اذعان
کرد اقلّاً در ردیف آن محسوب می گردید. و اگر
مقصود از آیه صرفاً بیان حکم نجاست ذاتی مشرکان
می بود، چرا از ذکر مسجد مدینه با آن شرافت و مجد
و عظمت می بایست غفلت شود؟! درحالیکه از نقطه
نظر حکم و ترتّب آثار هیچ فرقی بین این دو مسجد

^۱ در «صحیح بخاری» ج ۱، ص ۱۲۰ نقل می‌کند که رسول خدا گروهی را به سمت مسجد فرستاد، آنها فردی را دستگیر کرده بنام ثمامه بن اثال و به مدینه آوردند. مردم او را به یکی از استوانه‌های مسجد بستند.

و در روایات دیگر رسول خدا فرمود: او را آزاد کنند. ثمامه از مسجد بیرون آمد و کنار نخلی نزدیک مسجد غسل نمود و سپس به درون مسجد آمد و شهادت بر توحید و رسالت رسول اکرم داد و مسلمان شد.

و همچنین در ص ۷۴ بابی دارد در اینکه مسلمان و مؤمن نجس نمی‌شود؛ می‌گوید: روزی در حال جنابت رسول خدا او را ملاقات نمود، او خود را از کنار رسول خدا کنار کشید و رفت غسل نمود، سپس برگشت. حضرت فرمود: کجا بودی ای اباهریره؟ عرض کرد: من جنب بودم و نخواستم با شما در این حال بنشینم. حضرت فرمود: سبحان الله مؤمن که نجس نمی‌شود!

ممکن است شخصی در سند و وثاقت این روایت تردید نماید؛ بلی ممکن است، اما مقصود و منظور ما از نقل این روایت اینست که حتی بر فرض عدم وثاقت در اصل محکی و واقعه، این نکته ثابت می‌شود که از لفظ نجس در این خبر قطعاً معنای مصطلح اراده نشده است؛ زیرا خود اباهریره می‌داند که بول و امثال آن موجب نجاست ظاهری بدن و بالتّیجه غسل آن می‌شود، پس چگونه از رسول خدا نقل می‌کند که مؤمن نجس نمی‌شود؟ و این نیست جز اینکه مقصود از این لفظ، نجاست باطنی و قذارت روحی است نه ظاهری.

همچنین در «المصنّف» ج ۱، ص ۲۰۰ روایت می‌کند: «از حذیفه روایت است که روزی رسول خدا را در مسیر ملاقات کرد و از آنجا که جنب بود زود خود را دور نموده برفت و پس از غسل بازگشت. آنگاه رسول خدا فرمود: مؤمن که نجس نمی‌شود.»

همینطور در «أحكام القرآن» الجصاص، ج ۳، ص ۱۱۵ آمده است: وَ قَدْ رَوَى حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ حَمِيدٍ عَنِ الْحَسَنِ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ أَبِي الْعَاصِ: إِنَّ وَ قَدْ ثَقِيفٍ لَمَّا قَدِمُوا عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ (وَأَلِهِ) وَ سَلَّمَ ضَرَبَ لَهُمْ قُبَّةً فِي الْمَسْجِدِ. فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ! قَوْمٌ أَنْجَسُوا. فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ (وَأَلِهِ) وَ سَلَّمَ: إِنَّهُ لَيْسَ عَلَى الْأَرْضِ مِنْ أَنْجَاسِ النَّاسِ شَيْءٌ، إِنَّمَا أَنْجَاسُ النَّاسِ عَلَى أَنْفُسِهِمْ.

«گروهی از بنی ثقیف به مدینه آمدند و بر رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم وارد شدند. حضرت خیمه‌ای در مسجد جهت آنان برپا داشت. مردم گفتند: ای رسول خدا اینان مشرکند و نجسند! حضرت فرمود: نجاست اینان با خودشان است نه بر زمین.»

و بر فرض اینکه قائل به حرمت بیشتر و لحاظ بیشتر در مسجد الحرام شویم باز این مسأله هیچ دخلی در ترتب حکم بر نجاست و یا عدم نجاست مشرکین ندارد؛ زیرا نجس، نجس است خواه در مسجد الحرام باشد یا در جای دیگر؛ و اگر مشرکین نجس نیستند در همه جا طاهر و ورود آنان بلامانع است. مراجعه به تاریخ این موضوع را قطعی می‌نماید که در زمان معصومین علیهم السّلام ورود مشرکین و ملحدین به مسجد الحرام کاملاً آزاد بوده و کسی از ورود آنان ممانعتی به عمل نمی‌آورده، و احتجاجات بعضی از ائمّه علیهم السّلام با ملحدین

ممکن است این روایت اینطور معنا و تفسیر شود که اگر اینان نجس هستند این نجاست به بدن آنها مربوط است و کاری به زمین و نجس کردن آن ندارد، بنابراین مانعی نیست که در مسجد بیتوته کنند.

ولی ممکن است معنای دیگری بر آن بشود و آن اینکه: نجاست آنها به زمین اصابت نمی‌کند و آنها نجاستشان مربوط به نفسشان و باطنشان است و قابل سرایت به جای دیگری نیست. و بنظر می‌رسد که این معنی دقیق‌تر و نزدیکتر به واقع باشد، زیرا تنجیس مسجد شرعاً حرام می‌باشد و قطعاً اگر یک فرد نجس در جائی بیتوته کند و روزها را در مکانی بپا دارد، امکان ندارد در این مدّت هیچ اثری از او و یا سرایتی از او بواسطه شستشو و رطوبت و یا عرق که تمام اینها موجب تنجیس مسجد می‌شود سرنزد. بنابراین باید این لفظ را از رسول خدا بر همان معنای قذارت باطنی و کدورت نفس حمل نمود؛ و الله العالم.

و این در حالی است که قطعاً این روایت پس از انما المشرکون نجس آمده و شاهد بر آن اعتراض مسلمین به نجاست آنهاست!

در خود مسجد الحرام در کتب مذکور است^۱ در غیر

^۱ از جمله روایاتی که دلالت دارد ائمه معصومین علیهم السلام با کفار و زنادقه در مساجد بخصوص در مسجد الحرام می نشستند و مناظره می کردند: (۱) روایتی است که در «احتجاج» ج دوم، ص ۳۳۴ چنین آورده است: وَعَنْ هِشَامِ بْنِ الْحَكَمِ قَالَ: كَانَ زَنْدِيقٌ بِمِصْرَ يَبْلُغُهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عِلْمٌ، فَخَرَجَ إِلَى الْمَدِينَةِ لِيُنَظِرَهُ، فَلَمْ يُصَادِفْهُ بِهَا؛ وَقِيلَ: هُوَ بِمَكَّةَ، فَخَرَجَ إِلَى مَكَّةَ وَنَحْنُ مَعَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَانْتَهَى إِلَيْهِ وَهُوَ فِي الطَّوَافِ، فَدَنَا مِنْهُ وَسَلَّمَ. فَقَالَ لَهُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ: مَا اسْمُكَ؟ قَالَ: عَبْدُ الْمَلِكِ. قَالَ: فَمَا كُنْيَتُكَ؟ قَالَ: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ.

قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: فَمَنْ ذَا الْمَلِكِ الَّذِي أَنْتَ عَبْدُهُ، أَمْ مِنْ مُلُوكِ الْأَرْضِ، أَمْ مِنْ مُلُوكِ السَّمَاءِ؟ وَأَخْبَرَنِي عَنْ ابْنِكَ أَعْبُدُ إِلَهَ السَّمَاءِ أَمْ عَبْدُ إِلَهِ الْأَرْضِ؟ فَسَكَتَ. فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: قُلْ! فَسَكَتَ. فَقَالَ: إِذَا فَرَعْتُ مِنَ الطَّوَافِ فَاتِنَا! فَلَمَّا فَرَغَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنَ الطَّوَافِ أَتَاهُ الزَنْدِيقُ، فَقَعَدَ بَيْنَ يَدَيْهِ وَنَحْنُ مُجْتَمِعُونَ عِنْدَهُ، فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ... إلخ.

(۲) «احتجاج» ج ۲، ص ۳۵۴: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ، قَالَ: شَهِدْتُ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ وَابْنُ أَبِي الْعَوْجَاءِ يَسْأَلُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: «كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ...»

(۳) روایت «ارشاد» طبع آل البيت، ج ۲، ص ۱۹۹: إِنَّ ابْنَ أَبِي الْعَوْجَاءِ وَابْنَ طَالُوتَ وَابْنَ الْأَعْمَى وَابْنَ الْمُقَفِّعِ فِي نَفَرٍ مِنَ الزَّانِدَةِ كَانُوا مُجْتَمِعِينَ فِي الْمَوْسِمِ بِالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَابُو عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ فِيهِ... إِلَى آخِرِ الْحَدِيثِ.

(۴) روایاتی و اخباری که دلالت بر مناظرات امیرالمؤمنین علی علیه السلام با اهل کتاب در مسجد مدینه دارد. از جمله در کتاب «بحار الانوار» ج ۱۰، از کتاب «احتجاج» ص ۵۲، باب سوم: رَوَى أَنَّهُ وَقَدَ وَقَدَ مِنْ بِلَادِ الرُّومِ إِلَى الْمَدِينَةِ عَلَى عَهْدِ أَبِي بَكْرٍ وَفِيهِمْ رَاهِبٌ مِنْ رُهْبَانَ النَّصَارَى؛ فَأَتَى مَسْجِدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ... فَقَامَ سَلْمَانُ الْفَارِسِيُّ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - وَاتَى عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَهُوَ جَالِسٌ فِي صَحْنِ دَارِهِ مَعَ الْحَسَنِ وَالْحُسَيْنِ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ، وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقِصَّةَ؛ فَقَامَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ فَخَرَجَ وَمَعَهُ الْحَسَنُ وَالْحُسَيْنُ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ حَتَّى أَتَى الْمَسْجِدَ؛ فَلَمَّا رَأَى الْقَوْمَ عَلِيًّا كَبَّرُوا اللَّهَ وَحَمَدُوا اللَّهَ وَقَامُوا إِلَيْهِ بِأَجْمَعِهِمْ. فَدَخَلَ عَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَجَلَسَ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: أَيُّهَا الرَّاهِبُ! سَأَلْتُكَ، فَإِنَّهُ صَاحِبُكَ وَبُعَيْتُكَ... و از جمله در همان کتاب، حدیث سیزدهم: لَمَّا تُوفِّيَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، دَخَلَ الْمَدِينَةَ رَجُلٌ مِنْ وُلْدِ دَاوُدَ عَلَى دِينِ الْيَهُودِيَّةِ فَرَأَى السُّكَّكَ خَالِيَةً، فَقَالَ لِبَعْضِ أَهْلِ الْمَدِينَةِ: مَا حَاكِمُكُمْ؟... فَقَالُوا لَهُ: إِنَّظِرْ

این صورت ورود این افراد و عدم منع از جانب مسلمین خصوصاً از ناحیه امام علیه السّلام چه توجیهی می‌تواند داشته باشد. بنابراین منع از مسجدالحرام صرفاً به جهت مسائل سیاسی و اجتماعی آن باز می‌گردد؛ و ما هم از رسول خدا صلی الله علیه و آله روایتی که دالّ بر ممنوعیت و حرمت دخول مشرکان و کفار به مساجد مسلمین باشد نداریم؛ بلکه همانطور که ذکر شد خلاف آن روایت شده است و تمسّک به ممنوعیت صرفاً بلحاظ همین آیه شریفه است.

و اما مطلب دوّم اینکه: در آیه شریفه می‌فرماید: مشرکون نجس‌اند پس باید از دخول در مسجد الحرام بعد از امسال اجتناب کنند، و مقصود از سال در این آیه سالی است که امیرالمؤمنین علی علیه السّلام آیات براءت را در مکه قرائت فرمود، و آن سنه نهم از هجرت است. و منظور از دخول مسجد الحرام دخول برای حجّ است، چنانچه مشرکین

قَلِيلًا! وَ أَقْبَلَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنْ بَعْضِ أَبْوَابِ الْمَسْجِدِ فَقَالُوا لَهُ: عَلَيْكَ بِالْفَتَى، فَقَامَ إِلَيْهِ، فَلَمَّا دَنَا مِنْهُ، قَالَ لَهُ: أَنْتَ عَلِيٌّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ... إِلَى آخِرِ الْخَبَرِ.

عریاناً در موسم حجّ به انجام عبادات مخصوصه می پرداختند. فبناءً علیهذا آیه منع از دخول مشرکین در همه حال و در هر صورت نمی کند، بلکه اختصاص به حجّ با آن شکل و وضع و خصوصیت دارد؛ و اگر نه چنین بود می فرمود: مشرکین نباید داخل مسجد الحرام شوند، نه اینکه بفرماید: مشرکین پس از امسال نباید داخل مسجد الحرام شوند. و این نکته جای تأمل و دقت دارد.

و اما مطلب سوّم اینکه: در آیه شریفه حکم مترتب بر نجاست مشرکین را عدم قرب و نزدیکی به مسجد الحرام ذکر کرده است؛ و این تعبیر مناسبتی با قذارت ظاهری و نجاست ظاهری ندارد، زیرا گر چه موجب تنجیس مسجد الحرام می باشند، اما تعبیر به عدم اقتراب در مورد تنجیس ظاهری لغو و بی معنی خواهد بود، و ما در هیچ مورد از موارد نجاسات سراغ نداریم که فرموده باشند چیز نجس را حتی نزدیک مسجد و یا مسجد الحرام نبرید. بنابراین همچنانکه خدای متعال در توصیف بیت خود عنوان طهارت و پاکیزگی را بر آن اطلاق نموده است، چنانچه در آیه ۱۲۵ از سوره بقره می فرماید:

﴿وَعَهْدَنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنَّ طَهَّرَا بَيْتِي

لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ﴾،

و در آیه ۲۶ از سوره حج می فرماید: ﴿وَ إِذْ بَوَّأْنَا

لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَ طَهَّرَ بَيْتِي

لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ﴾.

آنچه مناسب با تطهیر بیت در سیاق آیات است

عدم تلوث آن به کثرات و قذارت های روحی و

معنوی است

ملکوت بیت الله الحرام و عدم تلوث آن به

ملوثات عالم کثرات و خلوص و ترکز آن بر حقیقت

توحید است، نه طهارت ظاهر و پاکیزگی جسمی و

ظاهری، قذارت روحی و کدورت معنوی و ظلمت

باطنی و نفسی خواهد بود، لذا می فرماید: ﴿فَلَا

يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ﴾؛ یعنی با این کدورت باطن

حتی نزدیک آن ساحت مقدس و ملکوتی و مطهر

نباید شوند، و این معنی بسیار روشن و واضح و

بدون اشکال خواهد بود؛ چنانچه مرحوم علامه

طباطبائی - رضوان الله علیه - نیز بر این معنی تصریح

دارند.

و اما مطلب چهارم: شکی نیست که انعقاد ظهور

از لفظ و تلقی آن توسط مخاطبین بالخطاب، بر اساس کیفیت تحقق موضوع و ارتکاز آن در نفس مخاطب است و این مسأله مبتنی بر کیفیت دلالت شواهد و حکایت قرائن حالیه و مقالیه و مقارنات در زمان تلقی خطاب و حتی ممکن است پس از آن نیز باشد. بناءً علیهذا انعقاد و تشکّل ظهور نه یک امر اعتباری بلکه یک حقیقت عرفیه و طبعیه است و اعتبار شخص هیچ دخالتی در نحوه تکوّن و تشکّل آن ندارد.

روی این اصل چنانچه راجع به اسکان رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و فدّ مشرکین بنی ثقیف را در مسجدالنّبی آمده، و همچنین شخص مشرک به روایت ابوهریره، و کذلک دخول مشرکین حتی پس از نزول این آیه در مسجد الحرام و ایراد مباحثات کلامیه توسط حضرات معصومین علیهم السّلام با ملحدین در مسجد الحرام، من حیث المجموع این ظهور را برای مخاطبین تداعی می کند که مقصود از نجاست، نجاست ظاهری نمی باشد، بلکه کدورت باطنی و نفسی مراد است.

و کذلک اخبار و روایاتی که حاکی از ورود اهل

کتاب و مشرکین به مسجد رسول خدا در مدینه می‌باشد، چنانچه بعضی جواز دخول آنان را به استناد آیه شریفه: ﴿وَإِنْ أَحَدٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ

حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلِمَ اللَّهِ﴾ جاز می‌دانند و عدم جواز دخول را به جهت غرض و داعی دنیوی می‌شمارند.

نتیجه گیری از معنای آیه

و محصل کلام آنکه: با توجه به روایات مذکوره و قرائن و شواهد بر مسأله به نظر می‌رسد علت عدم رواج دخول مشرکین و اهل کتاب به مسجد الحرام صرفاً بجهت تعظیم و تفریح و احترام آن مکان مقدس بوده است، و الا نفس دخول مانع و رادعی نداشته است.

و اما مطلب پنجم اینکه: با توجه به مطالب گذشته و عدم ظهور آیه شریفه در نجاست ظاهری و یا حدّ اقلّ شکّ در انعقاد ظهور، اصل بر طهارت آنها و عدم اجتناب از ملاقات با آنها می‌باشد؛ مگر اینکه دلیل خاصّ از سنت مؤید قذارت ظاهری گردد. بنابراین حکم به اجتناب و عدم اقتراب مشرکین به مسجد الحرام صرفاً بر اساس عدم امضاء و رضایت

شارع به اختلاط و رفت و آمد و حشر و نشر با آنها می‌باشد و در این مسأله جای تردیدی وجود ندارد؛ چنانچه از مفاد ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ﴾ می‌توان این معنی را استنباط نمود، و الله العالم.

بعضی از قائلین به نجاست مشرکان از اهل سنت

و اما در اهل سنت بسیاری از آنها قائل به نجاست ظاهری مشرکین و غیر مشرکین از این آیه شریفه هستند و افرادی نیز قائل به طهارت آنها می‌باشند.

فخر رازی^۱ و ابن رشد^۲ و ابن حزم اندلسی^۳ از جمله قائلین به نجاست ذاتی مشرکان می‌باشند.

بعضی از قائلین به طهارت ذاتی مشرکان از اهل سنت

و اما از جمله قائلین به طهارت ذاتی مشرکان می‌توان به افراد زیر اشاره نمود:

عبدالرحمن الجزیری در کتاب «الفقه علی

^۱ التفسیر الکبیر، ج ۱۶، ص ۲۴.

^۲ بدایة المجتهد، ج ۱، ص ۴۴.

^۳ المحلی، ج ۱، ص ۱۲۹.

المذاهب الأربعة»؛ وی در جلد اول، صفحه شش

می گوید: **وَ الْأَشْيَاءُ الطَّاهِرَةُ كَثِيرَةٌ: مِنْهَا الْإِنْسَانُ سِوَاءٌ**

كَانَ حَيًّا أَوْ مَيِّتًا كَمَا قَالَ تَعَالَى: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ»

؛ **وَ أَمَّا قَوْلُهُ تَعَالَى: «إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ»** فالمرادُ بِهِ

النَّجَاسَةُ الْمَعْنَوِيَّةُ الَّتِي حَكَمَ بِهَا الشَّارِعُ وَ لَيْسَ الْمُرَادُ

أَنَّ ذَاتَ الْمُشْرِكِ نَجِسَةٌ كِنَجَاسَةِ الْخِزِيرِ.

همچنین أبو حامد محمد غزالی در کتاب «وجیز»،

و ابن حجر عسقلانی در کتاب «فتح الباری بشرح

صحيح البخاری» قائل به طهارت انسان اند؛ و كذلك

بدرالدین عینی. وی در «عمدة القاری فی شرح

صحيح البخاری» ج ۳، ص ۲۴۰ می گوید: **الْأَدْمِيُّ**

الْحَيُّ لَيْسَ بِنَجِسٍ الْعَيْنِ وَ لَا فَرْقَ بَيْنَ الرَّجَالِ وَ النِّسَاءِ.

علامة آلوسی در تفسیر «روح المعانی» جلد ۱۰،

ص ۷۶ می گوید: اکثر فقهاء قائل به طهارت ذاتی

مشرکان می باشند.

اینها جمله ای از قائلین به نجاست و طهارت ذاتی

مشرکان از اهل سنت می باشند.

---

^۱ سوره اِسْرَاء (۱۷) آیه ۷۰.

ادله قائلین به نجاست مشرکین از علمای شیعه

و اما از خاصه و علمای شیعه، ظاهراً جمیع آنها بر نجاست ذاتی مشرکان اتفاق نظر دارند. حال باید به ذکر ادله فقهاء شیعه در نجاست ذاتی مشرکان و حدود قوت و ضعف ادله بر اثبات مطلوب پرداخت.

دلیل اول: عبارت از آیه شریفه ﴿إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ

نَجَسٌ﴾ می باشد.

چه به این لحاظ که نجس بالفتح مصدر است و ذو محذوف یا مقصود مبالغه در قذارت است از باب زیدٌ عدلٌ؛ پس معنی و مراد آیه این است: مشرکین دارای نجاستند. و احتمال نجاست عرضی (مثل شراب و...) در آیه شریفه مندرج است به اینکه تخصیص حکم به مشرکان در اینصورت، همیچنین حکم بر همه مشرکین با اینکه ممکن است عده‌ای اهل تطهیر باشند و تعلیق حکم بر وصف مشرک بلا وجه خواهد بود.

آنچه در اینجا لازم الذکر می نماید تمسک همه آنان به مفاد آیه شریفه و استفاده ظهور آن در نجاست اصطلاحی می باشد، و همانطور که مسبق گشت، آیه از این نظر در افاده مقصود قاصر و قرائن حال و

مقام مؤید عدم إفاده می باشند.

دلیل دوّم: روایات وارده در باب و کیفیت دلالت آنها می باشد.

ناگفته نماند روایات وارده از معصومین علیهم السّلام هم از جهت سند و هم از جهت دلالت در مراتب مختلف قرار دارند، بنحوی که طریق استفاده را مشکل و راه اجتهاد را دشوار نموده است.

حتّی فقیهی همچون صاحب «جواهر الکلام» که حکم به نجاست مشرکین و اهل کتاب را در ابتداء بحث از زمره بدیهیّات و ضروریّات مذهب می شمارد و بحث و نقاش را در این موضوع تطویل بلاطائل می پندارد، در آخر بحث، روایات طهارت را از هر حیث مقدّم بر روایات نجاست می شمارد و صرفاً به جهت انعقاد اجماع آنها را طرح و حکم به نجاست مشرکین و اهل کتاب می دهد.

بررسی و دسته بندی روایات مورد نظر

اینک ما به بررسی روایات پرداخته و جایگاه هر دسته را مشخص و نتیجه را بعون و قوّه الهی مبرهن می نماییم.

دسته اوّل: روایاتی است که نصّ بر طهارت و یا

ظهور کافی در طهارت اهل کتاب و غیره دارد

در این باب در بعضی از این روایات آمده که ائمه علیهم السلام خود از البسه بافته شده توسط مجوس و غیرهم استفاده می کنند و حتی برای نماز جمعه نیز بر تن می کردند؛ در بعض دیگر صریحا حکم به جواز تعامل و پوشیدن البسه آنان و زندگی با همسر نصرانی یا کنیز مجوس و... داده اند و فقط منع را در بعضی از روایات در صورت عدم اجتناب از گوشت خوک قرار داده اند؛ در بعضی از این روایات نیز حکم کلی به جواز داده، تطهیر و شستن البسه را ترجیحا بیان می دارند...^۱

در بسیاری از این روایات از نحوه سؤال اصحاب روشن می شود که مرتکز در ذهن آنان طهارت ذاتی مشرکین، مجوس و اهل کتاب است، مثلا سؤال خود را از جواز معاشرت مبتنی بر عدم احتراز آنان از نجاست و خمر و بقای بر جنابت آنان می کنند. و الا چه دلیلی دارد که با وجود نجاست ذاتی آنها سؤال از نجاست عرضی که مشکوک الوجود است بشود؟

---

^۱ جهت تفصیل مطلب رجوع شود به رساله طهارت انسان از قلم مؤلف ص ۸۶.

در روایتی امام رضا علیه السّلام از حضرت راجع به خدمت جاریه نصرانی حضرت که از جنابت غسل نمی‌کند سؤال می‌کند حضرت می‌فرماید: او دستش را می‌شوید، در صورتی که بنا بر فرض نجاست ذاتی اهل کتاب امر را مشکل‌تر و أسوءُ حالاً می‌نماید، زیرا به مجرد تماس با آب، نجاست به اشیاء مجاور سرایت نموده و تمام زندگی امام را فرا خواهد گرفت.

در روایاتی راجع به استفاده لباسی که به کافر ذمی عاریه داده شده حضرت حکم به جواز نماز در آن بدون شستشو داده‌اند. در این بین بعضی از فقها به روایتی از امام صادق علیه السّلام که حضرت حبوب را از بین مأكولات اهل کتاب مجاز دانسته‌اند بر حرمت استشهاد می‌کنند بنا بر اینکه نجاست حبوبات عرضی بوده و با اصل عدم نجاست مرتفع می‌گردد! در حالی که اکل نفس حبوب یعنی غیر مطبوخ از آنها بسیار غریب و غیر متعارف است، و مطبوخ آنها نیز با رطوبت دست اهل کتاب قطعاً تماس پیدا می‌کند و در این هیچ شبهه‌ای نیست؛ بنابراین روایت

ظهور تامّ در طهارت دارد، اگر نگوئیم تصریح بر آن است.

در روایتی دیگر از امام صادق علیه السّلام حضرت صریحا پس از نهی‌های متوالی از طعام اهل کتاب، اجتناب را منحصر بر این اساس قرار می‌دهند که در ظروفشان شراب و گوشت خوک می‌خورند!^۱ در این روایت تصریح بر طهارت ذاتی آنان است. همچنین در روایتی حضرت جواز وضوء از ظرفی که یهودی از آن آب خورده بیان می‌دارند!

یکی از ادلّه بر طهارت اهل کتاب جواز ازدواج با آنها می‌باشد، و روایات در این باب از حدّ تواتر خارج است.

از این روایات صحیحة السّند چنانچه پیداست شرعاً منعی وجود ندارد، ولی کراهت از باب اختلاط و مسائل روحی و تأثیرات و تأثرات می‌باشد.^۲

---

^۱ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ جَابِرٍ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: مَا تَقُولُ فِي طَعَامِ أَهْلِ الْكِتَابِ؟ فَقَالَ: لَا تَأْكُلُهُ! ثُمَّ سَكَتَ هُنَيْئَةً، ثُمَّ قَالَ: لَا تَأْكُلُهُ! ثُمَّ سَكَتَ هُنَيْئَةً، ثُمَّ قَالَ: لَا تَأْكُلُهُ! تَقُولُ: إِنَّهُ حَرَامٌ، وَلَكِنْ تَتْرُكُهُ تَنَزُّهًا عَنْهُ، إِنَّ فِي أُنْيَتِهِمُ الْخَمْرَ وَ لَحْمَ الْخِنْزِيرِ.

^۲ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الرَّجُلِ الْمُؤْمِنِ يَتَزَوَّجُ الْيَهُودِيَّةَ وَالنَّصْرَانِيَّةَ، فَقَالَ: إِذَا أَصَابَ الْمُسْلِمَةَ فَمَا يَصْنَعُ بِالْيَهُودِيَّةِ وَالنَّصْرَانِيَّةِ؟ فَقُلْتُ لَهُ: يَكُونُ لَهُ فِيهَا الْهَوَى، قَالَ: إِنْ فَعَلَ فَلْيَمْنَعَهَا مِنْ شُرْبِ الْخَمْرِ وَ أَكْلِ لَحْمِ الْخِنْزِيرِ؛ وَ

لفظ «لاینبغی» و «لایحلّ» در روایات نکاح با مشرکین به جهت تأثیرگذاری اخلاق و آداب مشرکین بر اولاد مسلمان‌هاست نه نجاست آنها از این روایات با تصریح بر جواز تزویج کتابیه استفاده می‌شود که مقصود و غایت از کراهت ازدواج مسلمین با اهل کتاب تأثیر اخلاق و منش آنها بر ازواجشان بواسطه مزاجت می‌باشد، و الاً صرف ازدواج با آنها هیچ مشکلی بوجود نخواهد آورد چنانچه در مورد بُله (ابلهان و کم‌عقلان) از آنان حکم به جواز تصریحاً ذکر شده است.

شکّی نیست که در ازدواج مخصوصاً در صورت دوام، مسأله اختلاط و تماسّ زوجین با یکدیگر به دو طریق حاصل می‌شود:

اوّل: تماسّ طرفین مباشرتاً بنحوی که قطعاً در صورت نجاست ذاتی یکی از طرفین موجب تنجّس طرف آخر و ارتکاب عمل حرام خواهد شد، و در این هیچ شکّی وجود ندارد.

و صورت دوّم: به واسطه تماسّ با اشیاء داخل

اعْلَمُ أَنَّ عَلَيْهِ فِي دِينِهِ غَضَاةً.

منزل از ظروف و ألبسه و طبخ غذا و غیره است که در این صورت نیز قطعاً با وجود نجاست یکی از طرفین، محذور فوق حاصل خواهد شد؛ و احتیاط در صورت دوّم نه تنها عادهً مستحیل، بلکه قطعاً از ناحیه شارع مردود می‌باشد، زیرا موجب عسر و حرج در حدّ ما لایتحمل خواهد شد.

با توجه به مطالب فوق می‌توان اذعان نمود که ادله جواز نکاح اهل کتاب می‌تواند فی حدّ نفسها به عنوان دلیلی مستقلّ بر طهارت ذاتی اهل کتاب اقامه شود.

نکته: در مورد جواز و یا عدم جواز نکاح با مشرکین روایتی را در «علل الشرایع» نقل می‌کند: امام سجاد علیه السّلام می‌فرماید: فرد مسلمان مادامی که در دست مشرکین اسیر است جایز نیست که با ایشان وصلت نماید مبادا فرزندی از او به دنیا آید و در دست کفار مانده و بر دین آنها بماند.^۱

اگر قائل به نجاست ذاتی مشرکین باشیم تعلیل امام علیه السّلام بر عدم جواز نکاح بر تأثیر

---

^۱ خَالِدُ الْقَلَانِسِيُّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَلْقَى الذَّمُّ فَيُصَافِحُنِي. قَالَ: إِمْسَحَهَا بِالتُّرَابِ وَبِالْحَائِطِ! قُلْتُ: فَالْنَّاصِبُ؟ قَالَ: اغْسِلْهَا.

گذاری آداب کفر لغو می باشد

امام سجاد علیه السّلام در این روایت عدم جواز را به جهت ترس از تأثیر اخلاق و آداب مشرکین بر اولاد مسلمان‌ها می‌دانند. با توجه به کیفیت تعلیل امام علیه السّلام آنچه از این روایت استفاده می‌شود آنست:

اولاً: عدم جواز نکاح با مشرکین نه به جهت حرمت ذاتی بلکه به واسطه عروض و طروّ مانع است، و آن تأثیر آداب کفر در بلاد مشرکین می‌باشد. ثانیاً: اگر چنانچه خود مشرکین دارای نجاست ذاتیه باشند دیگر چه لزومی دارد که امام علیه السّلام عدم جواز نکاح را بر تأثیر از آداب کفر قرار دهد! زیرا پر واضح است که در صورت نجاست مشرکین قطعاً نکاح با آنان به همان جهاتی که قبلاً ذکر شد حرام می‌باشد و قطعاً مانع و صارف ذاتی، اولی است به ذکر از مانع و صارف خارجی و عرضی؛ فتدبّر.

بنابراین چه ما بتوانیم از این روایت جواز نکاح با مشرک را استنباط بنماییم یا نتوانیم، این روایت خود دلیل است بر طهارت ذاتی مشرکین به همین

کیفیتی که در استدلال مذکور شد.

آنچه از مجموع این روایات که باید آن را در حدّ تواتر به حساب آورد استفاده می‌شود، حکم قطعی به طهارت ذاتی اهل کتاب است؛ زیرا در بعضی از آنان تصریح به طهارت شده است و بقیه روایات نیز دارای ظهور تامّ و غیر قابل تردید در طهارت آنان می‌باشد.

و لهذا با توجّه به مطلب مذکور مرحوم شیخ انصاری - رحمة الله علیه - حکم به طهارت اهل کتاب را طبق روایات وارده متعیّن می‌داند لولا مسأله اجماع مدّعا و حکم اصحاب به نجاست آنان! و این بسیار عجیب و غریب می‌نماید چنانچه بعداً ذکر خواهد شد.

و اما دسته دوّم: روایاتی است که در آنها نهی از تماس، و ارتباط با اهل کتاب شده است، ولی با کمترین تأملی غرض و حکمت نهی در کلام امام علیه السّلام مشخص خواهد شد

در این روایات بر نجاست ذاتی اهل کتاب مشاهده نمی‌شود؛ زیرا راوی سؤال خود را متمرکز بر جواز مؤاکله و هم‌غذا شدن با اهل کتاب قرار داده

است، نه بر نجاست ذاتی آنان؛ و نهی امام علیه السلام چنانچه ممکن است بر اصل نجاست اهل کتاب مترتب باشد، همچنین ممکن است بر عدم طهارت عارضی که از عدم اجتناب از خمر و لحم خنزیر ناشی می‌شود مترتب گردد، چنانچه در روایات دسته اول ذکر گردید در هیچیک از این روایات امام علیه السلام نهی خود را متأثر از نجاست ذاتی اهل کتاب قرار نداده. فبناءً علیهذا هیچ ظهوری در ناحیه حرمتِ ناشی از نجاست ذاتی منعقد نمی‌گردد. و لولا روایات صریحه بر طهارت ذاتی اهل کتاب، موقع، موقع جریان اصل و حکم به طهارت است.

و همچنین با وجود روایات صریح بر طهارت، مقتضای قاعده جمع، حکم به طهارت ذاتی آنها و کراهت هم‌غذایی با آنان بواسطه عدم اجتناب از نجاسات بطور متعارف می‌باشد. و شاهد بر ما نحنُ فیه روایتی است که ذیلاً مذکور می‌شود:

خالد قلانسی می‌گوید: از امام صادق علیه السلام پرسیدم: با اهل ذمه ملاقات نموده و با من دست

می دهد؟! حضرت فرمودند: دست خود را بر خاک
یا بر دیوار بکش! گفتم: ناصبی را چه کنم؟ دست
خود را آب بکش!

وحدت سیاق در کافر ذمی و ناصبی حکم به

قذارت عارضی، نه ذاتی آنان می کند

امام علیه السّلام در این روایت امر به ازاله قذارت
به مسح به تراب و یا حائط می کند، و مقتضای
فقه الحدیث آنست که در صورت عدم رطوبت دست
ذمی دیگر چه جای ازاله ای می باشد؟ و چگونه امام
علیه السّلام در مورد ذمی حکم به ازاله بواسطه خاک
و یا حائط می کند، اما در مورد ناصب حکم به ازاله
با آب می نماید درحالیکه دست در هر دو مورد
خشک است و تفاوتی بین دو چیز خشک در سرایت
به هم وجود ندارد؟ پس قطعاً باید در مورد رطوبت
دست و سرایت عرق بدن به دست مسلمان باشد؛ که
در این صورت اگر ذمی محکوم به نجاست ذاتی بود
چگونه با مسح به تراب و یا حائط مرتفع می شود؟
مضافاً به اینکه چطور در مورد ناصب حکم به ازاله

---

^۱ خَالِدُ الْقَلَانِسِيُّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ: أَلْقَى الذَّمِّيَّ فَيُصَافِحُنِي.
قَالَ: إِمْسَحْهَا بِالتُّرَابِ وَبِالْحَائِطِ! قُلْتُ: فَالْناصِبِ؟ قَالَ: اغْسِلْهَا.

با آب شده است، مگر چه فرقی بین ناصب و غیر ناصب از نقطه نظر ترتب حکم بر نجاست ذاتی می‌باشد؟

فلهذا می‌توان این روایت را از جمله روایات دالّه بر طهارت ذاتی ذمّی و غیر ذمّی دانست، زیرا وحدت سیاق در ذمّی و ناصب حکم به قذارت عارضی آنان نه ذاتی می‌نماید؛ منتهی این قذارت در ناصب اقوی و اشدّ می‌باشد. بنابراین حمل مرحوم شیخ حرّ - رحمة الله علیه - روایت را بر عدم رطوبت خالی از اشکال نیست.

همچنین در بعضی روایات حضرت نهی خود را از وضوی با آبی که یهودی با آن تماس داشته منحصر در عدم اضطرار می‌کنند درحالیکه کاملاً واضح است وضوء باید با آب طاهر باشد و چنانچه مکلف جهت نماز آب طاهری نیافت باید تیمّم عوض از وضوء نماید، نه اینکه با همان آب نجس غسل و یا وضو بگیرد!

گرچه در این باب روایات دیگری موجود است ولی چنانچه گذشت یا در دلالت بر طهارت صراحت

و یا ظهور دارند و یا رجوع به روایات دالّ بر طهارت خواهند کرد.

نکته قابل ذکر اینکه: گرچه در بعضی از ادلّه ارسال و یا احیاناً ضعفی مشاهده شود، امّا با توجه به صحّت سند و دلالت قطعیه سایر روایات جای هیچ شکی را برای فقیه در دلالت بر طهارت ذاتی باقی نخواهد گذاشت؛ و تشکیک در تعین این دسته از روایات نه به ملاحظه نفسِ دلالت آنها و نه به جهت استناد آنان است، بلکه از دو جهت دیگر می باشد:

اوّل: ادّعی اجماع امامیه است بر نجاست اهل کتاب؛ و دوّم: اعراض اصحاب است از این دسته از روایات. امّا چنانچه پس از این ذکر خواهد شد، در هر دو مورد خدشه و نظر محقّق است.

یکی دیگر از ادلّه طهارت ذاتی اهل کتاب

جواز شیر دادن اهل کتاب است به طفل

مسلمان^۱

و امّا بیان استدلال بر طهارت اهل کتاب به واسطه

این روایات:

---

^۱ رجوع شود به رساله طهارت انسان ص ۱۰۹ به بعد.

اولاً: در بعضی از این روایات امام علیه السلام شیر خوردن از اهل کتاب را بر شیر خوردن تولّد از زنا (زانیه) ترجیح می‌دهد در حالی که بنابر مطالب قطعی که از شرع برداشت می‌شود روشن است که کسی قائل به نجاست زانیه و کذلک شیر حاصل از او نشده است و دلیلی هم در این باره وجود ندارد.

ثانیاً: در بسیاری از این روایات، امام علیه السلام جواز شیر خوردن از اهل کتاب را مشروط بر عدم خوردن گوشت خوک و نخوردن شراب نموده است، در حالی که حرمت گوشت خنزیر و نوشیدن شراب به واسطه نجاست و قذارت ذاتی آنهاست، و چنانچه نجاست را علت برای حرمت ندانیم باید همان کدورت و تأثیر سوئی که موجب مفسده ملزمه است را علت نهی امام علیه السلام بدانیم، و در هر دو صورت به واسطه ورود در بدن و استحاله آن دیگر نمی‌توان آن را نجس به حساب آورد؛ آن وقت چطور امام علیه السلام (در صورت نجاست اهل کتاب و حتی مشرکین چنانچه در بعضی از روایات مذکور شد) نفس لبنی را که از زن حاصل می‌شود و

قطعاً نجس خواهد بود حلال می‌شمرد، اما شرط عدم اکل لحم خنزیر و شرب خمر را الزامی می‌داند؟! و این مسأله به هیچ وجهی قابل توجیه نمی‌باشد.

ثالثاً: با توجه به حرمت اطعام صبیّ به ماکول و مشروب نجس و متنجّس، چنانچه در روایت مذکور است درباره شرب خمر و کذلک حکم امام علیه السّلام به اراقه متنجّس که دالّ بر حرمت اطعام است - و اینکه بعضی گفته‌اند: در روایت مسکر، حکم قابل تسرّی نمی‌باشد زیرا حکم مرکّز بر موضوع خود است و قابل تسرّی به سایر انواع نجاسات نیست، مردود است؛ زیرا قطعاً در این مورد مسأله بر محوریت نجاست آن دور می‌زند نه بر خصوصیت مورد - آیا ممکن است امام علیه السّلام حکم به جواز اکل بول و خون و قاذورات در بچه نوزاد مسلمان کند، و یا در صورت عدم تسرّی حکم به جواز اکل لحم خنزیر نماید؟

وانگهی روایاتی که دالّ بر اراقه متنجّس است مگر در موارد استفاده معقوله مانند اسراج و غیره، را چه کنیم؟ مضافاً به شدّت ابتلاء مسلمین در مورد

اطفال خود و اینکه غالباً طفل در معرض تنجیس
مأكولات و مشروبات خود است، در عین حال ابدأً
اثری از جواز اکل و شرب متنجّس بر صبیّ مسلم در
روایات از ناحیه امام علیه السّلام نمی باشد فضلاً از
نجس.

بنابراین فتوای بعضی بر حلیّت اکل و شرب
نجس بر صبیّ مسلم مبنی بر روایت جواز استرضاع
از لبن اهل کتاب و مشرک چنانچه گذشت محل
ایراد می باشد

با توجه به ادلّه سابق الذّکر در مورد جواز رضاع
از زن یهودیّه و نصرانیّه و مجوسیّه و مشرکه روشن
می شود که طهارت اهل کتاب و کذا غیر آنها امری
واضح و متعارف بوده است.

یکی دیگر از ادلّه طهارت اهل کتاب جواز

مؤاکله لشکر اسلام در حین عبور از سرزمین های آنهاست

یکی از ادلّه ای که می توان بر طهارت اهل کتاب
خصوصاً اقامه نمود اشتراط رسول خدا صلّی الله
علیه و آله و سلّم است با اهل ذمه مبنی بر اطعام لشکر
اسلام در اوقاتی که از سرزمین های آنان عبور

می‌کنند.

روایاتی که در این مورد آمده است تماماً حکایت از جواز تناول مأكولات اهل کتاب را می‌نماید، و بلکه به صورت امر از ناحیه شارع صادر شده است.

یکی از ادله طهارت اهل کتاب روایاتی است که بر جواز تغسیل زنِ اهل کتاب، زن مسلمان مرده را در صورت عدم وجود محرم، دلالت می‌کنند.

از دیگر ادله‌ای که می‌توان بر طهارت ذاتی انسان به طور اعمّ و بر اهل کتاب بالخصوص اقامه نمود، مسأله استرقاق آنها در جنگ‌های مسلمین با آنها می‌باشد. البته در مورد اهل کتاب مسأله با سایر فرق کفار از مشرکین تفاوت دارد. حکم اسلام در مورد حرب با کافر حربی یا قتل آنها و یا قبول اسلام است؛ اما مسأله نسبت به ذراری آنها یکسان است که عبارت از استرقاق و سبّی آنهاست. و این خود دلیل بر عدم نجاست ذاتی آنان است؛ زیرا با وجود نجاست ذاتی حکم اسلام نسبت به اسارت و استرقاق و ادخال آنها در منزل و معاشرت با آنها چه به صورت نکاح و یا غیر نکاح بسیار غیر موجه می‌نماید، زیرا قطعاً ورود آنها و فرزندان مشرکین به

منازل مسلمین موجب تنجیس بیت و اثاث البیت خواهد شد و تسبیب این امر نیز خود دارای اشکال می‌باشد.

باید توجه داشت: ادله‌ای که در این فصل مبنی بر طهارت ذاتی جمیع اقسام و صنوف از بنی آدم مذکور گردید، چه اهل ایمان و چه اهل کتاب و چه غیر آنها ممکن است بخشی از مجموع ادله بر طهارت انسان باشد، و چه بسا در آینده با توجه به مسائل مطروحه و تأمل در آنها فقهاء بزرگوار بتوانند مصادر بیشتر و گویاتری بر طهارت ذاتی انسان ارائه نمایند.

دلیل سوم : اجماع

اجماع در مذهب امامیه به عنوان کاشف از رأی معصوم علیه السلام در قبال کتاب و سنت حجّت و مستند است، البتّه بازگشت و مال آن به سنت می‌باشد و در حقیقت نمی‌توان آنرا در عداد ادله و مبانی استنباط مستقلاً بحساب آورد.

خلاصه بحث: راجع به حجیت اجماع چه از باب تضمن قول امام علیه السلام چه از جهت قاعده

لطف، نظر است و اما در اجماع حدسی پس نباید مستند به دلیل فقهی باشد زیرا چه بسا فهم عرفی و کیفیت استنباط فقهاء آنها را ملزم به اتخاذ چنین حکمی نموده باشد و یا جلالت و عظمت بعضی موجب عدم تعرض سایرین بدین حکم گردد. از این گذشته ما هیچ اتفاقی را بدین نحو در فقه نمیابیم که بدون استناد به دلیل محکم شرعی باشد بلکه اگر چنین اتفاقی مستند به ادله فقهیه و از جمله ضروریات دین خواهد بود.^۱

اشکالات وارده بر اجماع مدعا بر نجاست غیر

مسلمان

با توجه به این مسأله حال بینیم اجماعی که مستند فقهی بسیاری از فقهاء در حکم به نجاست غیر مسلم می باشد در چه پایه از متانت و رزانت فقهی قرار دارد و به چه میزان می توان آن را در طریق اجتهاد لحاظ نمود؟

اولاً: شکّی وجود ندارد که مبنا و دلیل مجمعی

---

^۱ جهت تفصیل مطلب در کیفیت عدم حجیت اجماع بجمیع انحائه رجوع شود به رساله طهارت انسان ص ۱۴۶-۱۵۳ و برای تفصیل بیشتر رجوع شود به رساله عدم حجیت اجماع از قلم مؤلف

و فقهاء از زمان ائمه عليهم السلام به بعد بر اساس آیه شریفه و روایات در این باب می‌باشد. بنابراین نکته مهم در انعقاد اجماع که عدم ابتناء آن بر ادله اجتهادیّه است، در اینجا مفقود می‌باشد.

ثانیاً: وجود فتوای مخالف است که از زمان قریب به زمان ائمه عليهم السلام به بعد در میان فقهاء وجود دارد - چنانچه گذشت - و در میان متأخرین حکم به طهارت ذاتی اهل کتاب بسیار رائج و دارج شده است، و این خود دلیل بر عدم انعقاد اجماع می‌باشد؛ زیرا چگونه ممکن است با وجود اجماع مدّعا فقیهی چنین جرأتی پیدا کند که حکم به خلاف صادر کند؟ بنابراین صرف نظر از عدم حجّیت اجماع بطور کلی و عدم انعقاد آن به صورت عینی و خارجی، در خود نفس تحقّق این اجماع نیز خدشه و اشکال موجود می‌باشد. و لذا اگر شخصی ادّعا نماید که در حکم به نجاست ذاتی غیر مسلم هیچ دلیل قانع کننده‌ای وجود ندارد، سخن به گزاف نگفته است.

در اینجا ممکن است ادّعا شود توجّه به سیره در میان مسلمین (شیعیان) به حیثی که حکم به نجاست

غیر مسلم شعار آنها در مقابل مخالفین شده است ما را به وجود سیره در زمان ائمه علیهم السّلام دلالت می‌نماید، و این خود دلیل بر کیفیت استفاده از روایات دالّه بر نجاست از ناحیه فقهاء می‌باشد، و همچنین طرح روایاتی که نصّ در طهارت ذاتی غیر مسلم دارند و یا اینکه ظاهر در آن می‌باشند. لذا باید گفت چنین ادّعائی عاری از حقیقت بوده و ادّعائی بیش نیست؛ زیرا همچنان که صاحب «مصباح الفقیه» افاده نموده است، این سیره پس از زمان ائمه علیهم السّلام بوجود آمده و توسط تقلید از فقهاء در میان شیعه متداول شده است، و الاّ در زمان ائمه علیهم السّلام کاملاً حکم بر عکس بوده است.

دلیل بر این مسأله، کثرت روایات مصرّحه بر طهارت و یا ظاهر در آن و یا حتی محتمل النّجاسه از آنها می‌باشد، زیرا در صورت تحقّق سیره بر نجاست ذاتی اهل کتاب و غیره چطور راوی از امام علیه السّلام درباره ثوب و یا غذا و یا امر دیگری که با آنها اختلاط دارد و بواسطه عدم اجتناب از شرب مسکر و عدم اغتسال از جنابت و یا اکل لحم خنزیر و عدم اجتناب از نجاسات ممکن است آلوده شوند، سؤال

می‌نماید؟ و اگر سیره بر نجاست ذاتی آنها بود لغویّت سؤال و جواب امام علیه السّلام در صورت دلالت سیره و نجاست ذاتی دیگر این سؤال‌ها و پاسخ‌ها از ناحیه امام علیه السّلام صددرصد لغو و بیهوده خواهد بود؛ چنانچه در نامه محمّد بن عبدالله الحمیریّ به حضرت بقیّة الله ارواحنا فداه آمده است که : نزد ما پارچه بافندگانی مجوسی که میته می‌خورند و از جنابت غسل نمی‌کنند و برای ما لباس می‌بافند، آیا نماز در این البسه پیش از شستن جایز است؟

حضرت در جواب نوشتند: اشکالی در نماز در آنها نیست.^۱

در این روایت که در زمان غیبت صغری صادر شده است کاملاً سیره امت را بر حکم به طهارت ذاتی اهل کتاب بیان می‌کند، و سؤال محمّد بن عبدالله حمیریّ بر عروض نجاست از ناحیه نجاست خارجی است نه نجاست ذاتی؛ و همینطور روایاتی که گذشت از امام صادق علیه السّلام و از امام رضا

^۱ وسائل الشیعة، کتاب الطّهارة ابواب النّجاسات الباب (۷۳)، حدیث ۹

علیه السّلام که تماماً در تبیین این معنی نصّ بر مطلوب و مراد بودند. و لهذا می‌توان گفت این ادّعا نیز کاملاً بی‌اساس بلکه مطلب بر عکس مدّعا، کاملاً واضح و روشن بوده است.

خاتمه: بیان دو نکته

۱. استناد فقهاء بر نجاست مشرکان به آیه

شریفه تمام نیست

اوّل اینکه: بحث نجاست ذاتی مشرکان و بطور کلی غیر اهل کتاب از سایر کفار در کتب روایی ما ذکر نشده است و استناد فقهاء بر نجاست مشرکان منحصر است در آیه شریفه: ﴿يَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ﴾ و چنانچه ذکر شد این آیه دلالتی بر نجاست ظاهریّه ندارد و مقصود از آن خبث باطن و قذارت نفسانی می‌باشد؛ مضافاً به روایاتی که در باب رضاع و یا در باب نکاح و غیره که دلالت بر عدم نجاست ذاتی مشرکان دارد وارد است.

با توجه به مطالب مذکوره و آنچه قبلاً در مورد ورود مشرکین در مسجدالنّبیّ و کذلک در مسجدالحرام ذکر شد روشن می‌گردد: در شرع

مقدّس اسلام حکم شارع بر طهارت ذاتی مشرکان
بوده است ولی آیه در مقام اثبات قذارت باطنی آنها
مردم را از ورود آنان به مسجدالحرام بر حذر می‌دارد.
و این معنی آنسب است به اینکه بگوئیم مقصود از
نجاست قذارت ظاهری و نجاست اصطلاحی آنان
است، زیرا ادخال شیء نجس در مسجدالحرام در
صورتی که موجب تنجیس آن نگردد موجب هتک
حرمت آن نیز نخواهد شد. و از طرفی بسیار محتمل
است که آیه شریفه در مقام بیان یک حکم سیاسی
منطبق با شرائط و ظروف آن زمان باشد؛ زیرا آنان با
ورود به مسجدالحرام و ایتیان به عبادات خاصّه خود،
از طرفی موجب هتک احترام بیت الله الحرام شده و
حرم توحید و بیت منزّه او را با ورود خود دچار
آشفستگی و هرج و مرج و تشویش اذهان و ورود
خواطر و صوارف از توجّه به توحید می‌گردانیدند،
و از طرف دیگر موجب تثبیت موقعیت و وضعیّت
سیاسی خود شده و به عبارت دیگر این خود یک
بی‌اعتنائی به نشر کلمه توحید و استقرار شرع مقدّس
اسلام در همه بلاد و امکانه تلقی می‌گردید؛ و لذا از

جانب حضرت اُحدیّت حکم به ممانعت از ورود آنان صادر شده است. فلذا می‌توان آیه شریفه را حمل بر نجاست باطنی و قذارت و کدورت نفسانی نمود و در صورت شکّ در انطباق طبعاً حکم به طهارت موافق با جریان اصول خواهد بود.

مضافاً به اینکه: در روایات مذکوره نیز به اندازه کافی شواهد دالّ بر طهارت ذاتی مشرکان موجود می‌باشد. و بناءً علیهذا باید اذعان نمود که مشرکان و سایر فرق از مردم مانند اهل کتاب محکوم به طهارت ذاتی می‌باشند؛ و الله العالم.

۲. حمل روایات صریحه بر طهارت ذاتی اهل کتاب بر تقیّه صحیح نمی‌باشد

دوّم: بسیاری از فقهاء در کتب فقهی و روایی خود روایات صریحه دالّه بر طهارت ذاتی اهل کتاب را محمول بر صورت تقیّه نموده‌اند؛ امّا با توجه و تدبّر در روایات در موارد مختلفه باید اذعان نمود که نه تنها حمل روایات بر مورد تقیّه مستبعد، بلکه ممتنع می‌باشد. آخر چطور ممکن است روایتی را که در آن امام علیه السّلام به آن فرد نصرانی زاده تازه مسلمان امر می‌کند از غذای آنان تناول کند (در

صورتی که ابوین او از استعمال گوشت خوک و شرب خمر اجتناب می‌کند) حمل بر تقیّه نمود؟! و یا سایر روایات در این باب.

و آیا امام علیه السّلام نمی‌تواند به آنها بگوید در صورت تقیّه از غذای آنان بخورید ولی بعد دست و دهان و لباس خود را بشوئید؟ و یا آنان را از استفاده از لباس آنها بر حذر بدارد؟ و بطور کلی آیا اصلاً تقیّه در این مورد هست یا نیست؟ با توجّه به اینکه مسأله طهارت و نجاست یک مسأله شخصی و قابل اخفاء و اختفاء است، و شخص می‌تواند در این مورد بدون اینکه احدی متوجّه شود به تکلیف واقعی خود عمل نماید. و آیا جواز ازدواج با اهل کتاب هم تقیّه بوده است؟

و آیا کنیز نصرانی در منزل امام رضا علیه السّلام هم تقیّه بوده است؟! و آیا استفاده لشکر اسلام از غذای اهل ذمه نیز تقیّه است؟

عجبا! نگارنده در اینجا نمی‌تواند تعجّب خود را از این همه مبعّدات و امور مستنبطه بعیده فی نهایت البعد پنهان نماید؛ و لیت شعری این فقهای که

همینطور این همه روایت را در ظروف مختلفه حمل بر تقیّه نموده‌اند، آیا هیچ به حقیقت و واقعیت و وجود عینی و خارجی تقیّه فکر کرده‌اند؟ و یا اینکه رجماً بالغیب تیری در تاریکی پرتاب نموده خود را از دغدغه بحث و تحقیق و تشویش فراز و نشیب آن رها کرده هیچ فکری و اندیشه‌ای به تبعات این مسأله نکرده‌اند؟ و لذا مرحوم صاحب «مصباح الفقیه» بحث در این مورد را از جمله تلفیفات می‌شمرد و ابدأً وقعی به این محامل نمی‌نهد و آنها را به هیچ می‌شمرد و ادلّه طهارت ذاتی اهل کتاب را بدون معارض و مناقض قلمداد می‌کند.

و این مسأله مانند بسیاری از مسائل دیگر موجب تأسّف ارباب تحقیق و تعمیق گردیده است. در بسیاری از موارد دیده می‌شود فقیهی بدون توجه به دلالت روایت و کیفیت جمع آن با سایر ادلّه و تأمل در مضامین آن فوراً به حیثیت جهت روایت پرداخته و او را حمل بر تقیّه نموده و بالکلیّه از حجّیت ساقط می‌نماید؛ درحالیکه با اندک تأملی می‌توان حمل صحیحی بر آن تصوّر نمود و کلام امام علیه السّلام را از لغویّت خارج ساخت. مگر به این آسانی

می‌توان فوراً یک روایت را به مجرد معارضه ظاهریّه با روایات دیگر از حیّز حجّیت ساقط نمود؟ و یا به صرف ترکز بعضی از احتمالات و استحسان سلیقه‌های شخصی و فردی از احکام الهی و کلمات معصومین علیهم السّلام دست شست؟ و آیا متأخرین از فقهاء که حکم به طهارت اهل کتاب داده‌اند، چگونه متوجّه این مسأله تقیّه نشده‌اند؟ اینها و نظائر اینها سؤالهائی است که یک محقّق را به اندیشه و دغدغه نگرشی مجدد و تحقیقی مضاعف در کیفیت اخذ فتوی و استنباط احکام از اصول استنباط و امی دارد.

۳. استحباب احتیاط و اجتناب از تماس و

مباشرت با فرق مختلفه

سوّم اینکه: گرچه در مقام جمع بین روایات مختلفه در این باب حکم به رجحان قاطع روایات دالّه بر طهارت جمیع اقسام بشر از ملل مختلفه می‌نمائیم، امّا این مطلب پر واضح است که مصبّ روایات منقوله از ائمّه معصومین صلوات الله و سلامّه علیهم اجمعین بر استحباب احتیاط و اجتناب

از تماس و مباشرت با فرق مختلفه می‌باشد؛ و حتّی
الإمكان بهتر است از تناول اطعمه آنان و تماس با
آنان حتّی در صورت اجتناب از مسکر و لحم خنزیر
خودداری نمود.

در اینجا بحث ما حول مسأله طهارت ذاتی انسان
پایان می‌پذیرد، و با توفیق روز افزون برای محققان
و اندیشمندان فقه اسلام و علوم اهل بیت عصمت و
طهارت علیهم السّلام، مؤلف همگی آنان را به بحث
و تحقیق و نقد در رساله مذکوره فرا می‌خواند و از
نظرات سودمند و بیانات ناقدانه آنان به گرمی
استقبال می‌نماید، و به عنوان هدیه‌ای در خور تأمل
و تعمّق به پیشگاه علم و فقاہت عرضه می‌دارد.
خداوند متعال مسیر همه ما را متقن و روش ما را
ممضا و منطبق با طریق اولیای گرام و ائمه هدی
صلواتُ اللّٰه و سلامه علیهم بگرداند؛ بِمَنِّهِ و کَرَمِهِ.

الرّاجی الی رحمة ربّه السیّد محمد محسن

الحسینی الطهرانی